

Language: Yorùbá

Àwọn Akíkanjú Èyà Yorùbá Gégé Bí Àwòta Fún Ìwà Akíkanjú Àwọn Adúláwò

Ọmọlayọ Durotade OGUNLOLA (PhD)

University of Ilorin – Nigeria

Department of Linguistics and Nigerian Languages

E-mail: layoogunlola@gmail.com & ogunlola.od@unilorin.edu.ng

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0002-5385-0266>

ÀSAMỌ

Kí a tó lè pe ẹnìkan ní Akíkanjú èniyàn, yálà ọkúnrin tàbí obìnrin, ní àdúgbò rẹ tàbí nìbòmíràn, ẹni bẹẹ gbódò ti ẹ ohun ribiribi pàápàá jùlọ, èyí tó ẹ àwùjọ rẹ ní ànfààní. Káàkiri àgbáyé ni a ti rí àwọn Akíkanjú èniyàn bẹẹ kódà ní ilẹ Adúláwò pàápàá. Àpilẹkọ yìi jíròrò lórí ipa adarí àwọn akíkanjú ilẹ Adúláwò lókúnrin àti lóbìnrin a sì fi àwọn Yorùbá ní ihà Gúsù ilẹ Nàìjíríà ẹ òdiwọn. Itàn iwásẹ fi yé wa pé iran Yorùbá ti ní ọpọlọpọ èniyàn pàtàkì látẹyinwá lókúnrin àti lóbìnrin tí wọn ti ẹ ohun mánígbàgbé láàrin èniyàn wọn. Ìwádíí yìi ẹ àgbéyèwò ohun tí wọn ẹ àti ipa wọn lórí àwùjọ olukúlùkù wọn lápapọ. Iṣẹ iwádíí yìi mú wá sí irántí akitiyan àti àṣeyọrí àwọn ọmọ Yorùbá tí a lè pè ní akíkanjú èniyàn lókúnrin àti lóbìnrin, èyí tí a gbàgbọ pé kò yẹ kí ó parun. Lára èròngbà iṣẹ iwádíí yìi ni: (a). Látí ẹ kóríyá fún àwọn ọdọ iwòyí látí rìn ní ọnà tí àwọn èniyàn wònyí rìn. (b). Látí mú kí ẹmí idáraenilójú, ifaraeniji fún imúdúró àti itèsíwájú àwùjọ ẹni gbèrú sí i lókàn wọn. Àpilẹkọ yìi ẹ àyèwò àwọn akíkanjú ilẹ Yorùbá márùn-ún, ọkúnrin márùn ún àti obìrin márùn ún. sàfiwé ipa wọn, bakan náà ni a sọ èrò tiwa nípa wọn. Àpilẹkọ yìi ẹ àmúlò Tíòrì itupalẹ tó jẹ mó èrò àti ihùwàsí ẹdà èniyàn, èyí tí àpapọ Ivan Pavlov, Skinner, B.f àti John Watson se agbàterù rẹ.

KÓKÓ ỌRỌ:

Akíkanjú, Èyà Yorùbá, Àwòta Ìwà, Adúláwò

Heróis iorubás como espelho do comportamento heroico do povo negro

RESUMO

Para ser chamado de herói — seja homem ou mulher, em sua comunidade ou em qualquer outro lugar —, o indivíduo deve ter realizado algo grandioso, especialmente algo que tenha beneficiado sua comunidade. Pessoas heroicas são encontradas em todo o mundo, inclusive no mundo negro. Este artigo aborda o papel dos heróis do mundo negro, tanto homens quanto mulheres, tomando como referência o povo iorubá, do sul da Nigéria. A história nos mostra que o povo iorubá teve muitos homens e mulheres notáveis que realizaram feitos inesquecíveis em meio ao seu povo. Este estudo examina as ações dessas pessoas e o impacto que tiveram em suas comunidades como um todo. O projeto de pesquisa resgata os esforços e as conquistas de iorubás que podem ser considerados heróis e heroínas — figuras que, a nosso ver, não

devem ser esquecidas. Entre os objetivos deste projeto de pesquisa, destacam-se: (a) Inspirar a juventude atual a seguir os passos dessas pessoas; (b) Incutir neles um espírito de autossuficiência e um compromisso com a manutenção e o progresso da sociedade. O artigo analisa cinco heróis iorubás — cinco homens e cinco mulheres —, comparando suas trajetórias e apresentando nossas próprias opiniões a respeito deles. O trabalho fundamenta-se na teoria de análise do pensamento e do comportamento humano pioneiramente desenvolvida por Ivan Pavlov, B.F. Skinner e John Watson.

PALAVRAS-CHAVE:

Akíkanju, Etnia Iorubá, Àwota Àwà, Aduláwọ

Yorùbá Heroes and Heroines as Examples of Valiant Behaviours of the Black People

ABSTRACT

Before anyone is described as a hero or heroine, whether within or outside his or her domain, such a person must have accomplished remarkable or spectacular deeds, especially those that benefit their community or society. Many individuals so described exist globally, and Africans are not exempted. This paper discusses the leadership roles of African heroes and heroines, using the Yorùbá of Southwestern Nigeria as case study. History reveals that the Yorùbá have produced numerous male and female personalities who performed great and memorable acts among their people in the past. This study examines their roles and the impact they have on their communities (good or bad). The background to this study rests on the fact that modern civilization has caused many Africans to underrate the importance of their own heroes or heroines, resulting in a lack of efforts to preserve their legacy or build on their achievements. The objectives of the study include: (a) analyzing and bringing back into memory the life histories of selected African heroes and heroines with the aim of encouraging today's youths to follow their path; and (b) promoting the spirit of self-confidence, self-sacrifice, and commitment to the survival and progress of their communities. In all, one hero and four heroines are selected for this study. Comparisons are made so also is our judgement about them analyzed. The study adopts the Behavioral theory of Psychology as postulated by Ivan Pavlov, B.F. Skinner, and John B. Watson.

KEYWORDS

Heroes/Heroines, Yorùbá Ethnic Group, African Heroes, Black

Ìfààrà

Gégé bí a ti sọ sáájú, a kò lè pe ẹ̀nikan ní akíkanjú yálà ọ̀kúnrin tàbí obínrin àyàfi bí irú ẹ̀ni bẹ̀ẹ̀ bá ti ẹ̀ ohun mánígbàgbé nínú ìtàn àwùjọ rẹ̀. Ìran Aduláwọ̀ lápapọ̀ àti ní pàtakì jùlọ̀, àwọn Yorùbá ní ìhà Gúsù ilẹ̀ Nàìjíríà nàà lè fọ̀nnu nípa àwọn ẹ̀niyàn kòòkan tí a lè pè ní akíkanjú ní ìgbà iwásẹ̀. Èyí ní àwọn tó ti ran àwùjọ wọn lówọ̀ láti gba òmìnira ní ọ̀nà kan tàbí òmíràn. Ó lè jẹ́ nípa jíja ogun, jíja fún òmìnira kúrò lábẹ̀ ìmúnisìn, fífi nńkan tó ẹ̀ pàtakì sí wọn ẹ̀ ìrúbo fún òmìnira àti ìlọ́síwájú àwùjọ wọn àti bẹ̀ẹ̀bẹ̀ẹ̀ lọ̀.

Ọ̀pọ̀ àwọn ọ̀dọ̀ ọ̀de ọ̀nì ní kò ní ìmọ̀ nípa àwọn ìtàn tí a ń wí wònyí, èyí sì jẹ́ ìdènà fún síse aáyan láti já fitafita láti gbé'gbá orókè lójúnà àti ẹ̀ ohun mánígbàgbé ní ìgbésí ayé àwùjọ wọn gégé bí àwọn aṣíwájú wọn ti ẹ̀.

Àwọn tí wọn fi ẹmí wọn wéwu láti já fún òmìnira nípa ifarajì, ìpinnu ara ẹni. Lára èròngbà àpilẹkọ yìi in iwònyìi: láti şàlàyé ẹni tí Akíkanjú jẹ. láti jẹrìí sì i pé àwọn adúláwò náà ní àwọn èniyàn pàtàkì nínú ìtàn wọn. láti şe àtúpàlẹ kí a sì mú ìtàn ìgbésí ayé àwọn akíkanjú akọni ilẹ Adúláwò ti a yàn láàyò wá sí ìrántí pẹlú èrò láti fi şe koríyá fún àwọn ọdọ ọde òní kí wọn lè tọ ipa àwọn akọni èniyàn wònyìi. láti mú ìgbèrú bá ẹmí igboyà, ifi-ara-ẹni-rúbo, ifara-ẹni-jì fún iwàláyé àti ìtèsíwájú àwùjọ wọn sínú àwọn ọdọ. láti mú irẹwèsì bá èrò imotaraeni nìkan èyí tó gbòde kan kúrò nínú àwọn ọdọ kí a sì gbín èrò fífí ara ẹni şe irúbo àti fífí ara ẹni jì fún àşeyorí àwùjọ sí wọn lókàn.

Ogbón işewádìí tí a lò ni ti isàpèjúwe. A fi ọrọ wá àwọn àgbà kòòkan ní agbègbè wa lẹnu wò láti fún wa ní imò àti èrò tiwọn nípa àwọn Akíkanjú Yorùbá kan. Èyí ló ràn wá lówò láti şe àfiwéra ohun tí wọn sọ pẹlú àkọsilẹ tí a rí nínú iwé àti lórí itàkùn àgbáyé. A şe èyí láti fi idí rẹ múlẹ pé ọtítọ ni gbogbo ohun tí a ba sọ. Tíòrì itúpàlẹ tí a lò ni èyí tó jẹ mó ihùwàsí ẹdà, tó jẹ mó èrò ọkàn ẹdà èniyàn gégé bí àpapọ Ivan Pavlov, B.F. Skinner àti John Watson şe fi lélẹ. Tíòrì itúpàlẹ ọhún gbájú mó pé a máa n gba ihùwàsí nípasẹ bí nńkan bá şe rí tàbí ibáşepọ pẹlú àyíka ẹni. Ó sì tún máa n tẹpẹlẹ mó àwọn àpapọihùwàsí tó şeé kiyèsí, tó şeé fojúrí to sì şe é díwọn yàtọ fún èrò inú èniyàn lásán.

A pín işe yìi sí abala abala. Ní abala àkókó ni a ti şe àgbéyèwò àwọn àbúdà akíkanjú èniyàn nígbà tí abala kejì şe àgbékalẹ àşeyorí àwọn akíkanjú Yorùbá tí a yàn láàyò gégé bí ó şe hàn nínú ìtàn. Ní abala kẹta ni a ti şe àfiwé àwọn akíkanjú náà. Ohun tí a şe àwàrí, ìgúnlẹ àti àbámodá tiwa lórí kókó ọrọ yìi ni abala tí ó gbèyìn.

Èrèdí İşe İwádìí

Ní ilà oòrùn, iwò oòrùn, Gúsù tàbí Àríwá, àwùjọ kòòkan jákèjádò àgbáyé ló ní ọnà ìgbéléwọn ohun tí àwọn asájú wọn ti şe, èyí kò sì yọ àwùjọ adúláwò sílẹ. Kò sí àríyànjiyàn nípa pé kí àwọn Òyìnbó tó gúnlẹ sí ilẹ adúláwò, àwọn Adúláwò a máa fi ọwọ so ọwọ pọ lónà kan tàbí òmíràn láti mú idàgbàsókè àti ilọsíwájú bá àwùjọ olukúlùkù wọn nínú ọrọ ọşelú, ètò ọrọ ajé, ibáraenigbépọ, ọrọ ẹsìn àti ohun gbogbo tó ní şe pẹlú ìgbé ayé wọn. Ẹmí ajọşepọ àlàáfíà yìi ti wà nínú òfin işelú wọn, bí a kò tilẹ kọ ó sílẹ.

Ó şeni láàánú pé wíwá àwọn Òyìnbó pẹlú ilànà òfin işejoba tiwọn tí wọn fi gàba lé wa lórí ti mú ifàsáyìn tó pọ bá èrò àwọn Adúláwò lórí ipa tí ẹnikòòkan gbódò kó nínú idàgbàsókè àwùjọ wọn. Típá tipá ni a fi n rántí àwọn Akíkanjú isáájú, bèẹ sì ni kò sí kóríyá fún àwọn tó n bọ lẹyìn láti tiraka kí wọn sì máa làkàkà láti şe bí àwọn isáájú. Èyí rí bèẹ nítorí púpọ nínú àwọn adarí ilú ló ti sọ agbára isàkóso wọn nù tó jẹ pé ilànà işejoba àwọn Òyìnbó ni wọn n tẹlé. Síbèsíbẹ, àwọn àkọsilẹ kòòkan sì wà tí a lè lò láti tọka sí àwọn Akíkanjú wònyìi.

Òńkòwé yìi gbàgbọ pé a kò gbódò jẹ kí ìtàn sọnú pàápàá jùlọ nígbà tí a bá ránti ipa ti ìtàn n kó lórí idàgbàsókè ẹnikòòkan àti àwùjọ. Kò lè jẹ ohun itéwógbà kí ẹnikan sọ pé ìran Adúláwò kò ní ìtàn iwásẹ tiwọn. Yorùbá ló sọ pé “bí omódé kò bá bá ìtàn, ó níláti bá àrọbá, àrọbá sì ni baba ìtàn”. Bákan náà ni wọn sọ pé “ẹşin iwájú ni ti ẹyìn n wò sá eré”. Èrò wònyìi ló jẹ ipilẹ fún işe àpilẹkọ yìi. Lára èròngbà àpilẹkọ yìi ni láti mú ìtàn padà wálẹ kí ìrònú wa lè yípadà lórí ọnà láti mú idàgbàsókè bá àwùjọ.

Ta ni Akíkanjú Ọkúnrin/Obìnrin?

Ìwé atúmọ èdè ti èdè Gẹẹsì (*Advanced Learners Dictionary of English Language*) túmọ Akíkanjú gégé bi: “Somebody who possesses great bravery

and carries out extraordinary or noble deeds. A role model, a hypothetical player for example and didactic purposes". (Èni tó ní ìgboyà gidi tó sì n ẹ ohun ribiribi tó lólá. Èni ti a lè wò kóşe tó jẹ akópa àti àpẹẹrẹ agbodegbà ètò àlaáfia).

Oríkì òkè yìí n tókà sí i pé a lè fi ẹnu rẹ jóná pé kí èniyàn tó lè kún ojú òşuwòn láti di Akíkanjú lókùnrin tàbí lóbìnrin, ẹni bẹẹ gbódò jẹ ẹni tó tayọ, tó gbé oúnjẹ fún ẹgbé tó tún gba àwo rẹ bọ nínú iwà akin lórí ọrò òşelú, ètò ọrò ajé, ẹsin àti ohun gbogbo tó jẹ mó ọrò ibáraenigbépò fún ànfàaní àwùjọ rẹ.

Àwọn onímò lókan-o-jòkan náà ti ẹ àpẹjúwe akíkanjú èniyàn ní oríşiríşì ọ̀nà àti pé gégé bí àwọn aṣewádíí ẹ sọ, àwọn ohun kan wà tó máa n ẹ agbáterù fún híhùwà bí akíkanjú èniyàn. Lára rẹ ni: níní itara, ìgbójúgbóyà, ipinnu, òtítọ́, fífí ara ẹni rúbọ, àánú síşẹ, àíní èrò imotaraeni-nìkan àti bẹ̀ẹ̀bẹ̀ẹ̀ lọ. Èyí tùmò sí pé àwọn akíkanjú lókùnrin àti lóbìnrin ni àwọn èniyàn tí wòn šetán láti ran àwọn ará yòókù lówò lásìkò tí wòn bá dojúkọ ewu àti ipónjú, láì retí ohun kan gégé bí èrè tiwòn bí kò ẹ nítórí ifarajì wòn fún ààbò àti ìgbáyégbádùn àwọn èniyàn yòókù. Wòn gbàgbọ pé àwọn kò lè wà láyé kí wòn máa rí àwọn yòókù kí iyà máa jẹ wòn. Wòn gbàgbọ pé àwọn gbódò gbé ìgbésẹ kòdà bó bá jẹ pé àyọ́rísí ìgbésẹ ọ̀hún yóó léwu fún àwọn pàápàá.

Akíkanjú ni àwọn tó máa n lówò nínú ìgbésẹ akin. Ọ̀rò àwọn èniyàn tó wà ní sàkání tàbí àyíká wòn a máa jẹ wòn lógún. Wòn a máa fi ara wòn sí ipò àwọn tí idààmú dé bá, wòn a sì máa ní imọ̀sílára tí àwọn ẹni bẹẹ ní. Wòn ní ìgbàgbọ nínú ara wòn àti agbára wòn, ìgbà tí wòn bá sì dojúkọ isòro, wòn gbàgbọ pé àwọn lè kojú rẹ pẹ̀lú ìrètí pé àwọn yóó borí. Nítórí náà, wòn kì í ẹ iyeméjì láti lọ sí ibi tí àwọn yòókù n bẹ̀rù láti lọ.

Èyí tùmò sí pé akíkanjú èniyàn lókùnrin àti lóbìnrin a máa ní ìrètí wòn a sì máa ẹ ipinnu láti gba àwọn ara yòókù sílẹ̀ nínú isòro wòn. Àwọn kan a máa pè wòn ní ẹni tó ní ìgboyà tó kojá àfẹ̀nuso, tó ní agbára láti borí èrù. Ìrònú wòn kò kojá àşeyorí ní gbogbo ìgbà. Wòn kii ronú ìjakulẹ̀, nítórí náà, iwòye wòn a máa tayọ ewu tó wà nínú idojúkọ yóúwù tí wòn bá ní. Nígbà tí wòn bá dojúkọ isòro to lè gba ẹmí wòn, dípò kí wòn máa bẹ̀rù, wòn a máa wo ire tó lè ti ibẹ̀ wá.

Èyí nìkan kó, àwọn akíkanjú èniyàn lókùnrin àti lóbìnrin máa n ní ojú àánú tó kọyọyọ, èyí máa n bá wòn gbé, wòn sì šetán láti fi ẹmí ara wòn w'ewu. Wòn ní èrò iwà rere tó ga jù. Wòn gbàgbọ nínú èrò pé ẹnikan kò ju ẹnikẹjì lọ, ẹmí èniyàn sì jẹ wòn lógún ju lílépa ọ̀rò, dúkià àti ohun tí àwọn fúnrawon nílò lọ, èyí tó wópò láàrin púpò nínú àwọn adarí àwùjọ wa lóníí.

Àpẹjúwe òkè wònyí mú ibéèrè kan jáde pé "Njẹ a lè sọ ọ̀ pẹ̀lú ifowósòyà pé a sì ní àwọn akòni lókùnrin àti lóbìnrin ní ilẹ̀ Adúláwò lóníí? Àwọn bíi Nelson Mandela ti South Africa, Kwame Nkuruma ti Ghana, Meaza Ashenafi ti Ethiopia. Mèlòó nínú àwọn adarí wa lóníí ló ní àwọn àbùdá tí a mẹnubà wònyí? Mèlòó nínú wòn ló jẹ pé ifẹ̀ ara tiwòn nìkan kó ló jẹ wòn lógún?

Àşàyàn Akíkanjú Yorùbá lókùnrin àti lóbìnrin

Ní abala yìí, a sọrò nípa àşeyorí àwọn akíkanjú lókùnrin àti lóbìnrin nínú itàn Yorùbá. Èròngbà wa ni láti tọ̀pinpin ohun tó sọ wòn di Akíkanjú lókùnrin àti lóbìnrin láàrin àwọn èniyàn wòn. A ó ẹ aáyan láti dáhùn sí ibéèrè pé bóyá àşeyorí wòn to èyí tó lè sọ wòn di akíkanjú tàbí bẹẹ kó. Àwọn akíkanjú lókùnrin àti lóbìnrin tí a gbéyèwò nínú işẹ̀ yìí ni: Olóògbé Fúnmiláyò Ransome-Kútí 1900-1978, Olóògbé Olóyè Obafẹmi Awólówò 1909-1987, Olóògbé Mọ̀rẹmi Ajasórò, Olóògbé Èfunróyè Tinúbú 1810-1887, àti Ìyálóde Èfunšetán Aníwúra 1820-1874. Àwọn akíkanjú èniyàn pò nínú itàn Yorùbá, sùgbón a yan obìnrin

mérin àti ọkúnrin kan láti ta ko èrò àwọn èniyàn kan tí wọn rò pé ọkúnrin nikan ni ipò akíkanjú tó sí láláwùjọ

Olóogbé Fúnmiláyọ Ransome-Kútì (1900-1978)

A bí arábìnrin Fúnmiláyọ Ransome-Kútì ní oṣù kẹwàá ọdún 1900 ní ilú Abẹ̀òkúta ní ipínlẹ̀ Ògùn ní ilẹ̀ Nàìjíríà. Ipa Ransome-Kútì lórí ìdàgbàsókè ilú rẹ̀ ni a kò lè gbàgbé láéláe. Ní ti ọrò ọ̀ṣẹ̀lú, ọkan pàtàkì ni Kútì jẹ nípá ìdásílẹ̀ ẹgbé obìnrin tí a mọ̀ sí Northern Women's Union àti Federation of Nigerian Women's Society ní ifowósowópọ̀ pẹ̀lú Grace Èniọ́lá Sọ́yínká ní ọdún 1947, tó pè fún ètọ̀ obìnrin láti dìbò àti láti ní aṣojú tó pò nínú ọrò ọ̀ṣẹ̀lú. (Gibbs, James 1888, o.i.519). Ó ẹ̀ ẹ̀kíyèsí pé ojú tó yẹ kí a fi wo àwọn obìnrin kí ẹ̀ ti àwọn tó ní ifẹ́n ní èékánná bí kò ẹ̀ ti àwọn tí wọn n pọ̀n omọ̀ sẹ́yìn tí wọn yóó sì tún ro oko láti ọ̀wúrọ̀ di alẹ̀. (Mayer, Adan 2016, o.i.174).

Ransome-Kútì rìn jìnnà ó sì n ẹ̀ ìdásílẹ̀ ẹgbé Obìnrin (National Women's Union) ní àwọn ilú kẹ̀kẹ̀kẹ̀ àti òlórí káàkírí orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Ó tún kó ipa tó jojú nínú ìjíròrò fún òmìnira ilẹ̀ Nàìjíríà nípá kíkópa nínú àpérò àti ipàdẹ̀ lóríṣíríṣi pẹ̀lú àwọn aṣojú ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì láti jíròrò lórí àbá ètò òfin. Ní 1944, Kútì ẹ̀ àṣeyọ́rì nínú ipolongo lórí dídá àwọn ìjọba ibílẹ̀ lówọ̀ kó lórí gbígbe ẹ̀sẹ̀ lé iṣẹ̀sì àwọn Ìyálọ́jà láìsì ìdí pàtàkì fún síse bẹ̀. Pẹ̀lú Fúnmiláyọ Kútì gégé bí Ààrẹ̀, ẹgbé náà tún jà tako ilànà ìdíyelọ́jà àti owó orí fún àwọn Ìyálọ́jà ní 1947, èyí tí wọn sọ pé kò bójúmu. Èyí to ṣokùnfà àyípadà ètò ọ̀ṣẹ̀lú èyí tó mú kí wọn ọ̀ba Aláké ti ilú Ègbá lóyè, tó sì mú kí àwọn Òyìnbó Gẹ̀ẹ̀sì yí òfin wọn padà. (Johnson-Odim Cheril, 1992, o.i. 144-157).

Síwájú sí i, Kútì nikan ni aṣojú àwọn obìnrin níbi ipàdẹ̀ ìgbìmọ̀ àpapọ̀ ti orílẹ̀-èdè Nàìjíríà àti Cameroon (National Council of Nigeria and Cameroon) ní orílẹ̀-èdè Gẹ̀ẹ̀sì láti tako àbá ètò òfin Nàìjíríà. Níbẹ̀ ni ó ti sọ ọ̀pọ̀lọ̀pọ̀ ọ̀rò lórí ohun tó jẹ mọ̀ ọ̀rò obìnrin ilẹ̀ Nàìjíríà ní ipàdẹ̀ ìgbìmọ̀ ilẹ̀ aṣòfin. Ó tún jẹ Ààrẹ̀ ẹgbé àwọn obìnrin ní Abẹ̀òkúta tó jẹ ilú rẹ̀. Kókó èròngbà rẹ̀ ni láti mú kí ìgbìyànjú àwọn obìnrin wá sí ìmúṣe kí wọn sì tú ìgbìmọ̀ tó n sètò ibò ká, kí iye aṣojú àwọn ọkúnrin má ju ti àwọn obìnrin lọ. (Johnson-Odim Cheril, 1987, o.i. 100-110).

Kí í ẹ̀ inú ọ̀rò ọ̀ṣẹ̀lú nikan ni àṣeyọ́rì Fúnmiláyọ ti hán, a rí ipa rẹ̀ nínú ọ̀rò tó jẹ mọ̀ ètò ọ̀rò-ajé agbègbè rẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀, àwọn omọ ẹgbé obìnrin kò láti san owó orí wọn. Wọn ẹ̀ ìsọ̀ ọ̀ru ọ̀lọ́jọ̀ gbọ̀ọ̀rọ̀ ní gbangba ita ààfin ọ̀ba Aláké ti ilú Ègbá wọn sì pinnu láti ẹ̀ iwádìí nípá bí ìjọba ibílẹ̀ Aké ẹ̀ n nàwó. Ní àfikún, ẹgbé obìnrin ọ̀hún tó ní tó ẹgbẹ̀rún lónà ogún omọ ẹgbé ló jà fitafita láti fi ọ̀pin sí kí àwọn obìnrin máa san owó orí. Bákan náà ni wọn fi àáké kọ́rì pé àfi kí àwọn obìnrin ní aṣojú nínú ìgbìmọ̀ aláṣe ìjọba ibílẹ̀. (Johnson-Odim Cheril, 1987, p. 100-110).

Nígbà tí wọn fi òfin de iwóde ẹgbé wọn, wọn sètò ayẹyẹ lókan-ò-jòkan èyí tó mú ọ̀pọ̀lọ̀ èniyan darapọ̀ mọ̀ ẹgbé wọn bí ó tilẹ̀ jẹ pé àwọn ọ̀lọ́pàà agbófinró n dúnkookò mọ̀n wọn. Ransome Kútì fúnrarẹ̀ ló kó àwọn omọ ẹgbé ní ònà tí wọn lè gbà láti dáàbò bo ara wọn lówọ̀ afẹ́fẹ́ tajútajú ti àwọn agbófinró n jù sí wọn lóòrèkóòrè. Ẹgbé náà n lo owó tí omọ ẹgbé kòòkan máa n dá lódoṣdún láti kojú ìgbéjọ̀ àwọn omọ ẹgbé tí agbófinró kó jù sí ìtímọ̀lẹ̀.

Àìgbóra-ẹ̀ni-yé tó wáyé láàrin ẹgbé àwọn obìnrin ilẹ̀ Aduláwọ̀ àti àwọn Aláṣe dé gónógó ní oṣù kejì, ọdún 1948 nígbà tí Ọ̀ba Aláké fi àwọn ẹgbé obìnrin wé paramọ̀lẹ̀ tí kò ẹ̀ é kọ̀. Ó sì fi òfin de Kútì, olórí wọn, láti má ẹ̀ wọ̀ Ààfin Aláké fún ipàdẹ̀ ọ̀ṣẹ̀lú kankan mọ̀. Àwọn omọ ẹgbé gbé igi dí ònà to wọ̀ ààfin wọn kò sì jẹ kí aṣojú ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì tó wá bá ọ̀ba ní àlẹ̀jò rí ààyè jáde. Ìṣẹ̀lẹ̀ ọ̀hún dé gónógó nígbà tí Fúnmiláyọ Kútì fúnrarẹ̀ di ìjoko ọ̀kọ̀ mú tí kò sì jẹ kí ọ̀kọ̀ lọ

àfi ìgbà tí òyìnbó já ọwọ rẹ kúrò. Ní ìgbèyìn, ẹgbẹ obìnrin rí ojúrere àti ìfowósowópọ àwọn ará ilú nígbà tí wọn kò dẹkun ìfẹhónúhàn nípa kíko oríṣiríṣi iwé èsùn, síse àpérò pẹlú àwọn akòròyìn àti gbígbé èrò wọn jáde nínú iwé iròyìn. Èyí ló mú kí ọba Aláké fagilé owó orí sísan fún àwọn obìnrin ó sì yan ìgbìmò kan láti ẹ agbẹyẹwò ibéèrè akójopọ ẹgbẹ àwọn obìnrin.

Nípa ti ètò èkọ, Fúnmiláyọ ẹ agbẹkalẹ ètò èkọ agbà fún àwọn obìnrin àti àwọn tó kù diẹ kí ó tó fún lárújọ. Wọn fi oyè Member of the Order of the Niger (M.O.N) dá a lólá fún ìmọrí ipa rẹ.

Pẹlú gbogbo atótónu wònyí, a lè sọ ọ pẹlú idánilójú pé akíkanjú Obìnrin ni Fúnmiláyọ Ransome-Kutì láàrin omọ Yorùbá àti ní ilẹ adúláwọ ní gbogbo ọnà. Nínú àṣà Yorùbá, obìnrin kù wà ni ipò olórí, isòngbè ni wọn máa ń jẹ sùgbọn àṣeyọrí Fúnmi ta ko èrò yì. Ohun tí a máa ń gbọ lóni ni pé “ohun tí ọkúnrin lè ẹ, obìnrin pẹlú lè ẹ é”, èyí ni Ransome-Kutì ẹ tí a fi rí i gégé bí akíkanjú obìnrin a sì lè sọ pé èyí wà lára okúnfà dídá ẹgbẹ ajáfètọ aboniyàn sílẹ káakiri ilẹ adúláwọ lóni.

Olóogbé Olóyè Ọbafẹmi Awólówọ (1907-1987)

Olóogbé Olóyè Ọbafẹmi Awólówọ ni olórí àkókọ fún agbègbè iwọ oòrùn ilẹ Nàìjíríà lábẹ isẹjọba tó tẹlẹ ilànà ilẹ aṣofin (1952-1959). Ó jẹ ọkan lára àwọn ẹnì pàtàkì tó já fún òmìnira ilẹ Nàìjíríà (1957-1960). Ọbafẹmi Awólówọ ni olúdásílẹ Ẹgbẹ omọ Odùduwà, oun kan náà ni a mò gégé bí olórí aláta kò lábẹ isẹjọba Tafawa Bàléwà (1959-1963). Awólówọ ni Olúdásílẹ àti Olùgbéjádẹ iwé iròyìn “*African Newspapers Limited*” tí gbogbo ènìyàn mò sí iwé iròyìn *Tribune (Tribune Newspapers)*. Ọun ni Kómíṣónà fún ètò isúná àti ìgbákejì alága ní ilẹ ìgbìmò ti ijọba àpapọ lásìkò ogun abélé ilẹ Nàìjíríà.

Olóyè Ọbafẹmi Awólówọ díje du ipò Aàrẹ orílẹ-èdè Nàìjíríà fún ìgbà mэта ọtọtọ sùgbọn kò rí i jẹ. Ọun ni agbáterù púpọ nínú àwọn àbá itèsíwájú tó sọ orílẹ-èdè Nàìjíríà di orílẹ-èdè tuntun. Wọn fi èsùn idítẹ mó ijọba kàn án, wọn sì rán an lọ sí èwọn ọdún mewaá. Ijọba padà dáríji Awólówọ wọn sì fi jẹ alábojútó ètò isúná owó ijọba àpapọ. (Nínú *Research Foundation*, 2016).

Ní ti ọrọ ọ̀sẹlú Nàìjíríà, ọkan pàtàkì ni Olóyè Ọbafẹmi Awólówọ. Ó jẹ ọkan nínú àwọn akópa nínú ipadé àjọ aṣofin ilẹ adúláwọ, èẹkarùn ún irú rẹ tó wáyé ní ilú Manchester ní 1945 gégé bí aṣojú ẹgbẹ àwọn ọdọ pẹlú Ọgbéni H.O. Davies. (Sherwood Marika (1955). Awólówọ jẹ ọkan pàtàkì lára àwọn agbáterù ijàgbara fún ètọ àwọn mẹkúnnù àti gbígbé olú ilú Nàìjíríà kúrò ní ilú Èkó tó sì ń pè fún kí ilú Èkó wà lábẹ isẹjọba agbègbè iwọ oòrùn Nàìjíríà. Awólówọ mú ọrọ Nàìjíríà ní ọkúnkúndùn, ó sì fẹ kí àwọn Yorùbá mó ètọ wọn .

A rí Awólówọ gégé bí olórí tó ní àfojúsùn, ó sì jẹ alákosó tí idàgbàsókè ilú rẹ jẹ ẹ lógún. Aṣíwájú ọ̀sẹlú gidi ni Ọbafẹmi Awólówọ. Ó gbàgbọ pé ètò èkọ àti ìgbáyégbádùn àwọn ará ilú ló yẹ kí àwọn aláṣe darí ètò isúná owó wọn kọ. Ó gbàgbọ pé èyí ló lè mú idàgbàsókè bá àwùjọ.

Láti àsìkò ìgbàradì fún òmìnira Nàìjíríà ni Awólówọ ti sojú ẹgbẹ ọ̀sẹlú *Action Group* gégé bí ẹgbẹ aláta kò ní ilẹ ìgbìmò ti ijọba àpapọ, ó sì fi Samuel Ládòkè Akíntólá sílẹ gégé bí olórí agbègbè iwọ oòrùn. Èdè àiyédè tó wáyé láàrin Akíntólá àti Awólówọ ló mú kí Akíntólá darapọ mó ẹgbẹ ọ̀sẹlú Bàléwà, *Nigerian Peoples’ Congress*, (N.P.C). Aáwọ tó wáyé lórí ọ̀rọ òfin ló ṣokúnfà ìkede isẹjọba pàjáwìrì ní agbègbè iwọ oòrùn èyí tó padà wá dá rùkèrúdò sílẹ (Ọláiyá, Táíwò Kẹhíndé, 2016). Akíntólá àti àwọn Olólùfẹ rẹ ẹ idásílẹ ẹgbẹ *New Nigerian Democratic Party* (NNDP), wọn sì wá gbogbo ọnà láti dé orí ijọba láisí ibò dídì. (Accord Concordia 2017).

Ipa Olóyè Obáfẹmi Awólówò lórí ètò èkọ àti idàgbàsókè àwọn èniyàn nàà fara hàn gedengbe. Òun ló bèrè ètò èkọ ọfẹ àti ètò ilera ọfẹ ní ijoba agbègbè iwò oòrùn àtijó. Púpọ̀ nínú àwọn adarí ijoba Nàìjíríà lónú ló ti jẹ ànfààní àwọn ètò tí a mẹnubà wònyí sáyìn. Bákan nàà ni idásílẹ̀ ilé isẹ̀ Tẹlífisàn àkókó ní ilé Adúláwò kò sáyìn Olóògbé Obáfẹmi Awólówò. Bákan nàà ni idásílẹ̀ ilé isẹ̀ Odùduwà Group tó jẹ pé ilé isẹ̀ kòkó tó gbayì jù nígbà nàà ló jẹ igi léyìn ogbà fún ètò isúnà agbègbè ọhún ló n pèsè owó iná fún wọn.

Awólówò ẹ̀ ẹ̀gbékalẹ̀ àṣeyọ́rì rẹ̀ nígbà tó fi wà ní ipò (1952-1959) níbi isìn idágbéré rẹ̀ tó ẹ̀ fún ilé igbimọ̀ aṣòfin iwò oòrùn tó wáyé ní ojú kẹta, oṣù kọkànlá, ọdún 1959. Èyí jẹ́ kí a rí àrídájú ohun ribiribi tó ẹ̀, iwà rẹ̀ àti àṣeyọ́rì rẹ̀ gégé bí Alabojútó. Lára ohun tí a fi n rántí rẹ̀ ni *The Obáfẹmi Awólówò Foundation* (1992), ẹgbé tí kò ní nńkan ẹ̀ pẹ̀lú ọ̀ṣẹ̀lú, tàbí tí a dá sílẹ̀ láti máa mú owó àti èrè wólé, sùgbón tí a dá sílẹ̀ pẹ̀lú èrò láti mú idàgbàsókè tó lóòrìn bá orílẹ̀-èdè Nàìjíríà. Wón a máa ẹ̀ ipolongo àwọn àfojúsùn wònyí nípasẹ̀ àwọn ètò bíi: *Awólówò Memorial Webiner* tí wón pe àkólé rẹ̀ ní “21st Century World Reflections and Projections. (www.obafemiawolowofoundation.org).

Olóògbé Mọ̀rẹ̀mì Ajasórò ní Ilé-Ifẹ̀

Apeere Akikanju omọ Yoruba lóbinrin miiṣàràn ni Mọ̀rẹ̀mì, ẹ̀ni tí àwọn èniyàn Ilé-Ifẹ̀ máa n bọ́ tí wón sì máa n ẹ̀ ayẹyẹ̀ àjòdún olójó méje tí a mọ̀ sí ọdún edì ní irántí ipa tí ó kó nínú ogun Ilé-Ifẹ̀ àti àwọn Ùgbò. Omọ bíbí ilú Ọ̀fà ní ijoba ipínlẹ̀ Kwara ni Mọ̀rẹ̀mì í ẹ̀. Ó gbé ní Ọ̀rún Ọdún kejìlá. Ó fẹ̀ Ọ̀rànmiyàn, Àjogúnsí Ọ̀ni Ilé-Ifẹ̀, omọ Odùduwà tó jẹ́ Babańlá iran Yoruba ní ọkọ. (Kóláwólé, 1997).

Nígbà tó n sọ nípa àjòdún tí wón máa n ẹ̀ ní irántí Mọ̀rẹ̀mì, (Àjòdún ọdún Edì), Ogbuagu (1987) sọ pé:

Only handclapping is allowed. The festival is done in remembrance of Morèmi who single-handedly rescued the people from the menace of the Ugbos that were threatening their existence. (*The Guardian Newspapers* of 11th January, 1987).

(Àtẹwọ́ pípa nńkan ni wón gbà láàyè. Wón máa n ẹ̀ àjòdún nàà ní irántí Mọ̀rẹ̀mì, ẹ̀ni tó dá nńkan gba àwọn èniyàn Ilé-Ifẹ̀ lówọ́ ewu àwọn Ugbo tí wón n dúnkookò mọ̀ iwàláyé wón. (*Iwé Ìròyìn Guardian* ojú kọkànlá, oṣù kíni, ọdún 1987).

Mọ̀rẹ̀mì ló gba àwọn ará Ilé-Ifẹ̀ sílẹ̀ lówọ́ àwọn Ugbo tó n kógun jà wón. Àwọn Ugbo tí fẹ̀rẹ̀ borí Ilé-Ifẹ̀ kò sì sí ọ̀nà tí wón fi lẹ̀ gba ara wón sílẹ̀ pàápàá jùlọ̀ nítorí igbàgbọ́ wón pé ẹ̀mí àìrì ní àwọn Ugbo tí wón dàbí egúngún tó bo gbogbo ara rẹ̀ pẹ̀lú àgò àti imọ̀ ọ̀pẹ̀. Mọ̀rẹ̀mì ẹ̀ ọkàn akin, ó ẹ̀ ilérí láti rúbọ́ sí ẹ̀mí ọ̀rìṣà odò Èsinmìrìn kí ọ̀nà bà lẹ̀ mọ̀ àṣírí agbára àwọn ọ̀tá nàà. Ó fi ara rẹ̀ sílẹ̀ láti kó lẹ́rú. (*Tribune* lórí afẹ́fẹ́, 2021).

Èwà Morèmi wọ́ ọ̀ba Ugbo lójú ó sì yà á sọtò sí àwọn ẹ̀rú tó kù, wón kò sì fi ọ̀wọ́ ẹ̀rú mú un rára, wón n tójú rẹ̀ bí iyàwó tuntun. Ní èyìn-ò-rẹ̀yìn, Morèmi sá kúrò léyìn tó ti rí idí agbára àwọn jagunjagun Ugbo. Ó padà sí Ilé-Ifẹ̀ ó sì tú gbogbo àṣírí nàà fún wón. Báyi ni àwọn Ilé-Ifẹ̀ sẹ̀gun àwọn Ugbo nígbà tí wón tún sẹ̀gun wá bá Ilé-Ifẹ̀. (Àánúolúwapò, 2003, o.i.29).

Mọ̀rẹ̀mì padà sí ààyè rẹ̀ gégé bí Ayaba. Ó ló sódò ọ̀rìṣà Èsinmìrìn láti mú èjẹ̀ rẹ̀ ẹ̀. Ọ̀rìṣà Èsinmìrìn bèèrè fún omọ̀ rẹ̀ kan soṣo (Olúorogbo) gégé bí ohun irúbọ́. Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé ohun tí Èsinmìrìn bèèrè fún kò tẹ̀ Mọ̀rẹ̀mì lówùn, ó gbà láti ẹ̀ bẹ̀ léyìn tí ọ̀rìṣà Èsinmìrìn kọ̀ etí ikún sí gbogbo àrọ̀wà rẹ̀. Àwọn ará Ilé-Ifẹ̀ bá a kẹ̀dùn wón sì sẹ̀lérí láti ẹ̀ bí omọ̀ fún un, wón sì mú ilérí nàà ẹ̀.

Lára ohun tí wọn fi ń ṣe irántí Mọ̀rẹ̀mì nì iwònyí: (i). ayẹyẹ àjòdún ọ̀dún Edì tí wọn máa ń ṣe ní Ilé-Ifẹ̀ ní irántí ẹ̀bọ̀ tí Mọ̀rẹ̀mì rú fún wọn. (ii). àwọn kòòkan tí a sọ lórúkọ Mọ̀rẹ̀mì. Lára rẹ̀ nì ilé ẹ̀kọ̀ gíga Gírama Mọ̀rẹ̀mì ní Ilé-Ifẹ̀, ibùgbé àwọn akéṣẹ̀ ní ilé ẹ̀kọ̀ gíga Yunifásitì tí iṣẹ̀bá àpapọ̀ ní ilú Èkó àti Ilé-Ifẹ̀. (iii). ère Mọ̀rẹ̀mì tí Ọ̀ba Ọ̀gúnwùsì (Ọ̀oni tí Ilé-Ifẹ̀) gbé sí Ààfin rẹ̀. Ọ̀un nì ère tó ga jù ní ilé Adúláwò. (Bíṣọ̀dún Sọla 2018).

Olóogbé Èfunróyè Tinúbú (1810-1887)

Èfunróyè Tinúbú jẹ alágbara Obìnrin, jẹ onísòwò gidì nínú òwò ẹ̀rú kí àwọn Ọ̀yìnbo tó dé sí ilé Nàìjíríà àti lẹ̀yìn tí wọn dé pàápàá. Ó jẹ ilúmọ̀ká nínú ọ̀rọ̀ isẹ̀lú àti okòowò ní ilú Èkó ní àṣìkò ọ̀ba Àdèlé, ó sì lo ànfààní àwọn tí Ọ̀ba mò láti fi ẹ̀sẹ̀ okòowò rẹ̀ múlẹ̀ nínú òwò ẹ̀rú, tábà, iyò, òwú, epo pupa, agbọn àti ohun iṣà ogun pẹ̀lú àwọn onísòwò Ọ̀yìnbo. Ó ní tó Ọ̀tálẹ̀lọ̀dúnrun ẹ̀rú. (New Encyclopedia of Africa 2008, Adams Lawal Babátundé 2002, Fasinro, Hassan Adisa àti Babatunde 2004).

Nígbà tí àwọn Ọ̀yìnbo ṣe àṣeyọ́ nínú akitiyan wọn láti gba agbára ní ilú Èkó, wọn yọ Ọ̀ba Kòsókó, wọn sì fi Akintóyè tó jẹ Àyànfẹ̀ Tinúbú rọ̀pò rẹ̀. Wọn mú kí Ọ̀ba Akintóyè tọ̀wọ̀ bọ̀ iwé àdéhùn láàrin iṣẹ̀bá ilé ọ̀yìnbo Aláwọ̀funfun àti ilú Èkó èyí tó sọ pé kí àwọn ará Èkó fi ọ̀pin sí òwò ẹ̀rú síṣe. Síbẹ̀, Tinúbú fi gbígbo ṣe aláìgbọ̀, ó tẹ̀sìwájú nínú òwò ẹ̀rú síṣe pẹ̀lú àwọn Ọ̀yìnbo oníbààrà rẹ̀, Ọ̀ba Akintóyè kò sì dá a lẹ̀kun. Èyí lòdì sí iwé àdéhùn tí wọn fi ọ̀wọ̀ sí. Asojú iṣẹ̀bá Gẹ̀ẹ̀sì, Benjamin Campbell bu ẹ̀nu àtẹ̀ lu iwà tí Tinúbú hù yì, èyí ló sì fa aáwò tó wáyé láàrin iṣẹ̀bá Ọ̀yìnbo àti àwọn Onísòwò ilú Èkó. (Johnson-Odim, Cheril, 1978).

Ọ̀ba Dosumú lé Tinúbú kúrò ní ilú Èkó lọ sí Abẹ̀òkúta nígbà tí Campbell fúgun mò ọ̀n lẹ̀yìn tí Tinúbú pè̀tẹ̀pè̀rò láti yọ ọ̀wọ̀ Ọ̀yìnbo Aláwọ̀funfun kúrò nínú ọ̀rọ̀ isẹ̀jọ̀ba ilú Èkó kí ó sì gba ẹ̀mí Campbell sùgbọ̀n tí kò ṣe àṣeyọ́. Ní Abẹ̀òkúta, Tinúbú ṣe iránlọ̀wọ̀ láti pèsè ohun iṣà lásìkò oríṣíríṣi ogun tí wọn kojú láti ọ̀dò àwọn Ìdòòmì. Èyí ló mú kí wọn fi Tinúbú jẹ oyè Ìyálóde àwọn Ègbá. (Yemitàn, Oládipò 1987).

Nínú itàn tí a sọ lókè yì, a lè bèèrè bóyá Èfunróyè Tinúbú yẹ ní ẹ̀ni tí à ń fi oyè dá lólá tàbí ẹ̀ni tí a lè tọ̀ka sí gégé bí akíkanjú obìnrin tàbí kò yẹ pàápàá tí a bá wo ipa tó kó nínú òwò ẹ̀rú síṣe àti ní pàtàkì jùlọ̀ bí ó ṣe kọ̀ etí ikún sí ipè fún fífi ọ̀pin sí òwò ẹ̀rú síṣe?

Tinúbú náà nì ó sàmúlò ànfààní tó rí nínú òwò síṣe láti pèsè ohun iṣà tí wọn lò láti gba Ègbá kúrò lẹ̀wọ̀ ogun Ìdòòmì. Nínú iwé eré-onítàn *Olú Omọ Akínwùmí* Isọ̀lá sàlàyé pé àwọn ọ̀kúnrin Ègbá kan fẹ̀ fi owó ra ẹ̀rí ọ̀kan Tinúbú kí wọn sì ta Ègbá fún Ìdòòmì lójú ogun. Igbaṣẹ̀ wọn nì pé gégé bí gbajúgbajà onísòwò, yóó nífẹ̀ owó sùgbọ̀n sí ìyàlẹ̀nu wọn, Tinúbú fàrigá, ó tu itọ̀ sókè, ó fi ojú gbà á, ó ní:

Adébógun, omo àlè nì ọ. Omọ àlè pátá gbààni ó. Iyá kan bàbá méeédógbòn. Yóó bá bàbá rẹ. O ò ní kúure. Kí ẹ̀mí gbowó, kí n fi gbé Ègbá tà? Kí n sílẹ̀kùn fún Ìdòòmì, kí wón kó omọ iyáà mi lẹ̀rú nítorí owó? Adébógun, omọ àlè nì ó. (1983, o.i.114-116).

Tinúbú kò jẹ kí iwà wọn da omi tútù sí i lókàn, dípò bèè, ó tẹ̀sìwájú nínú akitiyan rẹ̀ láti gba Ègbá lẹ̀wọ̀ Ìdòòmì. Ní ọ̀pin ohun gbogbo, àwọn Ègbá sẹ̀gun Ìdòòmì.

Olóogbé Ìyálóde Èfunṣetán Aníwúra (1820-1874)

Èfunṣetán Aníwúra nì Ìyálóde kejì ní ilú Ìbàdàn, ó sì tún jẹ ọ̀kan lára àwọn onísòwò ẹ̀rú ní Àarún Dọ̀dún ikọ̀kàndínlógún. Ó jẹ ọ̀kan lára àwọn

Obìnrin Yorùbá tó lólá tó sì lágbára jùlọ ní àsìkò tirẹ tí esẹ rẹ sì rinlẹ nínú òṣelú, ìjagun, okòòwò àti ọrọ èsìn ní Ìbàdàn. Ó ní ilẹ àti ilẹ lópò yanturu.

Akọsílẹ̀ fi yéni pé Èfúnṣetán jẹ ẹnì tó máa ń fi ọwọ́ líle mú nnkan. Èyí rí bẹẹ nítorí ìbànújẹ tó ní nípa ọfọ́ ọmọ rẹ kan ọso tó kú tí kò sì rí òmíràn bí mọ. A rí i kà pé ó ẹ̀ ọfin pé ẹnìkẹni lábẹ̀ ọrùlẹ̀ rẹ kò gbódò lóyún pẹ̀lú ìjìyà tó lágbára fún ẹnì tó bá tẹ ọfin náà lójú. Èfúnṣetán ní ìlànà ìṣẹ̀jọba tí ara rẹ pẹ̀lú agbára òògùn tó sọ ọ di ẹ̀rùjẹjẹ fún gbogbo ènìyàn, kòdà kò yọ Ọba Ìbàdàn sílẹ̀.

Agbára tí Èfúnṣetán ní yìí ló fa aáwò láàrin òun àti àwọn Olóyè Ìbàdàn m̀ìràn ní pàtáki jùlọ, Ààrẹ Látòòṣà, olóri ọmọ ogun ilú Ìbàdàn ẹnì tó rí Èfúnṣetán gégé bí orogún. Ìyálóde Èfúnṣetán kú ní ọdún 1874. Akọsílẹ̀ fi yéni pé lẹ́yìn tí wón rọ ọ lóyè ní Ààrẹ Látòòṣà rán méjì nínú àwọn ẹ̀rú rẹ tí wón sì ẹ̀ ikú pa á lójú oorun. Sùgbón akọsílẹ̀ m̀ìràn sọ pé Ìyálóde fúnra rẹ ló gbe májélẹ̀ jẹ tó sì kú nítorí pé ìbànújẹ rẹ ń pelẹ́ke síi.

Lára ohun tí a fi ń rántí Ìyálóde Aníwúra ní agbára tó ní, okòòwò rẹ àti ìdojúkọ tó ní nígbà tí ìfẹ́ inú rẹ bá bá àtakò pàdé lódò àwọn aláṣe. Ìwé eré-onítàn Yorùbá, *Èfúnṣetán Aníwúra* tí Akínwùmí Ìṣòlá kọ àti àwọn fíìmù àgbéléwò m̀ìràn ẹ̀ apẹjúwe rẹ ní kíkún.

Ìfiwéra àwọn akíkanjú Yorùbá

Ní abala yìí, a gbìyànjú láti ẹ̀ àfiwé kí a sì ẹ̀ ìdájọ́ lórí gbèdéke ohun tó ọ̀kúnfà pípe àwọn kan ní Akíkanjú ọ̀kúnrin tàbí obìnrin. Àwọn kan lè máa jìyàn pé pẹ̀lú ìhà òdì tí yorùbá kọ sí ẹ̀dà obìnrin, ńjẹ́ ó tònà kí a pè wón ní Akíkanjú? Ohun tí a rí sọ sí èyí ní pé níwón ìgbà tí ènìyàn kan bá tí sàfihàn àbùdá akíkanjú ènìyàn, ó yẹ kí a rí ẹnì náà gégé bí akíkanjú ibàà jẹ ọ̀kúnrin tàbí obìnrin. Írírí tí fi yéni pé kòdà nínú ìdílẹ̀ kan, ọ̀mọ̀bìnrin lè sàfihàn àbùdá Akíkanjú níbi tí ọ̀mọ̀kúnrin tí kùnà láti ẹ̀ bẹẹ. Jíjẹ akíkanjú dá lórí ìpinnu ẹnìkòòkan. Èyí dá lórí bí ìrònú ènìyàn bá ẹ̀ tó tàbí agbára ẹnìkòòkan láti yan ohun tí ó bá fẹ́ dà tàbí bí ènìyàn ẹ̀ fẹ́ hùwà. Àwọn onímọ́ nípa ọ̀kàn ènìyàn (psychologists) dá a lábàá pé jíjẹ akíkanjú kì í ẹ̀ ohun tí a bí mọ́ ní bí kò ẹ̀ ohun tí a lè mú wáyé nípa ẹ̀kọ́, ìbàraeni gbé pọ́ tàbí àjọṣepọ́ àti ìdàgbàsókè ẹnìkòòkan. Ènìyàn kan lásán lè ẹ̀ ohun tó jẹ mọ́ akíkanjú, èyí tó fihàn pé jíjẹ akíkanjú jẹ ìhùwàsí tí a kọ́. Bákan náà, àwùjọ́ àti àṣà a máa kó ipa pàtáki nínú ohun tí a ń pè ní akíkanjú. Ó tún ẹ̀ é ẹ̀ fún àwọn ènìyàn kòòkan láti ní àwọn àbùdá akíkanjú, àwọn m̀ìràn sì lè ní láti ara ìrírí wón àti ìṣe wón.

Fún peere, wón lé Èfúnróyè Tinúbú kúrò ní ilú Èkó lọ sí ilú Abẹ̀òkúta nítorí ó kọ́ láti jáwọ́ nínú òwò ẹ̀rú síṣe. A lè rọ́ pé ohun tó yẹ kí ó ẹ̀ ní kí ó kọ́ láti ran Ègbá lówọ́ nínú ogun tí wón ń já, sùgbón, ó gbà láti ran wón lówọ́. Ohun tí a fi ìyà jẹ́ ẹ́ sí ló sì wá jẹ́ ìrínṣẹ́ tí ó lò láti gba òmìnira fún Ègbá. Wón kò mú un ní túlààsì kí ó tó ẹ̀ ìpinnu yìí, èyí ló sì sọ ọ́ di akíkanjú obìnrin láàrin Ègbá.

Bákan náà ní ó rí ní tí Olóyè Ọbáfẹmi Awólówò, ẹnì tó pinnu láti ra orúkọ rere fún ara rẹ nípa jìjẹ fitafita fún òmìnira àwọn ènìyàn rẹ. Bí làásìgbò tilẹ́ pọ́, èyí kò kó ìrẹ̀wèsì ọ̀kàn bá a. Dípò kí ó jáwọ́ nínú ọ̀rọ́ tó rán an lọ sí ẹ̀wón ọ̀dún m̀ewàá, dípò bẹẹ, bí wàhálà àti ìdámú náà ẹ̀ ń pọ́ sí, bẹẹ ní ọ̀kàn rẹ ń dàníyàn sí i láti ẹ̀ àṣeyorí. Bákan náà ní ọ̀rọ́ rí fún Mọ̀rẹmi Ajasórò ẹnì tó ẹ̀ àṣeyege níbi tí àwọn ọ̀kúnrin tí kùnà. Ó gba ìfi-ara-ẹnì-jì tó lágbára kí ènìyàn, pàápàá obìnrin, tó lè fi ọ̀mọ́ bíbí inú rẹ ẹ̀ ẹ̀tùtù kí ó lè gba ẹ̀mí àwọn ènìyàn rẹ là tí a bá mọ́ ìhà tí obìnrin kọ́ sí ọ̀mọ́ bíbí pàápàá jùlọ́, àwọn Yorùbá.

Mọ̀rẹmi sàfihàn ìfẹ́ tó ní sí àwọn ènìyàn rẹ dé góngó. Ohun tó ẹ̀ kò wọ́pọ́ lówùjọ́ ọ̀mọ̀nìyàn, nítorí náà, kò yànì lẹ̀nu pé wón kà á kún ọ̀kan nínú àwọn

akíkanjú obìnrin àwùjọ Yorùbá. Mọ̀rẹ̀mi ru ẹ̀rù ẹ̀lẹ̀rù lórí, ó fa tirẹ̀ lówó, kò ronú ìpalára tí yóó ẹ̀se fún òun. Dájúdájú, a kò lè gbàgbé irú ẹ̀ni bẹ̀ẹ̀ láéláé nínú ìtàn.

Nínú ìtàn tí a rọ̀ lókè, kò sọ fún wa ohun kan sànsàn tí Ẹ̀funṣetán ẹ̀se tàbí àṣeyọ́rí tó ní. Síbẹ̀ àwọn ohun kan wà tó gba àkíyèsí nípa rẹ̀. Gégé bí obìnrin, kò jẹ́ kí ẹ̀nikẹ̀ni po ẹ̀kọ̀ ibànújẹ́ fún òun. Nígba tí wọn dúnkookò mó ọ̀n, ó dúró lórí ẹ̀sẹ̀ rẹ̀. Ohun kan tó ẹ̀se pàtàkì, tí a gbòdò kíyèsí ni ikú omọ rẹ̀ kan soṣo àti àìrì òmíràn bí tó ṣokùnfà kíkànrà tó ń kanra àti iwà ọ̀dájú tó ń hù, ní pàtàkì jùlọ̀, sí àwọn ẹ̀rú rẹ̀. Akínwùmí Ìṣòlá ṣàlàyé èyí ní ẹ̀kúnrẹ̀rẹ̀ nínú iwé eré-onítàn rẹ̀ *Ẹ̀funṣetán Aníwúra*, tó gbé jáde ní ọ̀dún 1970.

Ohun miiran tó tún gba àkíyèsí ni pé púpọ̀ nínú àwọn akíkanjú tí a ti mẹnubà nínú isẹ̀ yìí ni kò nìkàn ẹ̀se ohun tíwọn ẹ̀se, dípò bẹ̀ẹ̀, wọn mú kí àwọn èniyàn wọn dá sí. Yorùbá bọ̀ wọn ní “Àgbájọ ọ̀wọ̀ ni a fi ń sọ àyà, àjẹjẹ ọ̀wọ̀ kan kò gbé ẹ̀rù dórí” ọ̀we yìí tóká sí ipò pàtàkì tí Yorùbá fi ifowosowopọ̀ sí. Wọn gbàgbọ̀ pé àṣeyọ́rí máa ń wà tí a bá pawópọ̀ ẹ̀se ohun kan. Àpẹ̀rẹ̀ pàtàkì ni idásílẹ̀ ẹ̀gbé àwọn obìnrin lóríṣíríṣi láti ọ̀wọ̀ Fúnmiláyọ̀ Ransome-Kútì. Àwọn ẹ̀gbé náà ló wà nídìí ìjàǵǵbara tako ipò èyìn tí àwọn aláṣe fi obìnrin sí. Pẹ̀lú àdúrótì àwọn omọ ẹ̀gbé àti jìjẹ olóòtítọ̀ sí ìjàǵǵbara náà, bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé wọn bá ìdojúkọ̀ àwọn aṣojú ìjọba Gẹ̀ẹ̀sì pàdẹ̀, wọn kò dákẹ̀, kódà nígba tí a kàn wọn lábùkù, tí a dójúti wọn, tí a sì gbìyànjú láti tẹ̀ wọn mólẹ̀, wọn kò rẹ̀wẹ̀sì, àfi ìgbà tí wọn jáwe olúborí.

Bákan náà ni Tinúbú, nígba tí àwọn àgbàgbà Ẹ̀gbá kan panupọ̀ pẹ̀lú àwọn Ìdòòmì tí wọn sì ń gbín ibẹ̀rù sí àwọn èniyàn Ẹ̀gbá lókàn, tí wọn ń gbà wọn nímọ̀ràn pé kí wọn jòwọ̀ ara wọn fún àwọn Ìdòòmì tó ń dúnkookò mó wọn, Tinúbú gbé ìgbésẹ̀ akin, ó sì ń ẹ̀se kóríyá fún àwọn obìnrin Ẹ̀gbá, ó kó wọn mọ̀ra, gbogbo wọn sì ẹ̀se àtìlẹ̀yìn fún àwọn jagunjagun Ẹ̀gbá, wọn sì rẹ̀yìn ogun Ìdòòmì.

Ọ̀rọ̀ Ọ̀báfẹ̀mi Awólówò náà kò yàtò. Gégé bí a ti sọ sáájú, ó ẹ̀se idásílẹ̀ ẹ̀gbé ọ̀ṣẹ̀lú tó fẹ̀sẹ̀múlẹ̀ láti ja fún ètọ̀ àwọn Yorùbá. Awólówò kò dá ìjà náà ja, dípò bẹ̀ẹ̀, ó kó àwọn omọ ẹ̀gbé sòdí, èyí ló fún un ní ìgboyà àti ipinnu láti tẹ̀síwájú. Ní ìgbèyìn ọ̀rọ̀, wọn ẹ̀se àṣeyọ́rí.

Àgbàlọgbàbò

Ìwádìí yìí fi yé wa pé jìjẹ akíkanjú kíi ẹ̀se ohun tí a bí mó èniyàn, a ṣedá rẹ̀ ni. Àwọn àbùdá kan wà tó máa ń sọ bóyá èniyàn máa jẹ́ akíkanjú tàbí bẹ̀ẹ̀ kọ̀. Lára àwọn àbùdá náà ni: ipinnu ara ẹ̀ni, níní ìgboyà gidì àti síṣe àwọn ohun mánígbàgbé, ohun tó tayo, tó ju bí ó ti yẹ̀ lẹ̀, ohun tó lólá nínú ìtàn, ìgbójú, ìgbóyà, jìjẹ olóòtítọ̀, fífi ara ẹ̀ni rúbọ̀, níní ojú àánú fún àwọn èniyàn yòókù, ànìí ifẹ̀ ara ẹ̀ni nìkàn àti bẹ̀ẹ̀bẹ̀ lẹ̀.

A tún fi idí òtítọ̀ rẹ̀ múlẹ̀ pé àwùjọ̀ kòòkan ló lè yangàn pé àwọn ní àwọn èniyàn tí a lè pé ní Akíkanjú lókúnrin àti lóbìnrin nínú ìtàn wọn, èyí kò sì yọ̀ èyà Yorùbá ní Gúsù ilẹ̀ Nàìjíríà sílẹ̀. Àwọn èniyàn márùn-ún tí a gbéyèwò nínú isẹ̀ ìwádìí yìí ní àbùdá àdámọ̀ akíkanjú ọ̀kúnrin àti obìnrin gégé bí a ẹ̀se sàpẹ̀júwe wọn sáájú. Wọn ṣetán láti fi ohunkóhun ẹ̀se irúbọ̀ fún imúdúró àwùjọ̀ àti àwọn èniyàn wọn. Abájọ̀ tí a fi pé wọn ní akíkanjú ọ̀kúnrin àti obìnrin ní agbègbè kówá wọn.

Ṣíwájú síi, isẹ̀ ìwádìí yìí tako èrò àti ìgbàgbọ̀ àwọn èniyàn kan tí wọn gbà pé agbára láti di ẹ̀ni ńlá àti èniyàn pàtàkì jẹ́ ogún ibí àwọn èyà èniyàn kan. Èyí kò rí bẹ̀ẹ̀ bí kò ẹ̀se pé ó wà fún gbogbo ẹ̀ni tó bá mọ̀ rírì rẹ̀ tó sì tiraka, tó ẹ̀se aáyan láti ní i. Ẹ̀nikẹ̀ni ló lè ni, omódé tàbí àgbà, ọ̀kúnrin tàbí obìnrin, olólá tàbí tálákà.

A tún fi ìdí rẹ̀ múlẹ̀ pé nínú gbogbo ìlákàkà tí a bá fẹ̀ ẹ̀, a níló alábápín. Ìjà gbogbo èniyàn àwùjọ ló yẹ kí ó jẹ̀ kí ẹ̀ ti ẹ̀nikanṣoṣo. Kí ìjààgbàra kan tó lè kẹ́şejàrí, gbogbo àwọn tí ọ̀rọ̀ kàn ló gbódò kó ipa, gbogbo wọn gbódò ní èrò àti àfojúsùn kan náà kí ilépa wọn sì jẹ̀ ọ̀kan náà. Wọn gbódò ní ipinnu kí wọn má sì gba ohunkóhun láàyè látí mú ọ̀kàn wọn kúrò lórí àfojúsùn wọn. Wọ́nyí ni ohun tó ẹ̀ irànlówọ̀ fún àşeyorí àwọn tí a gbé yèwò nínú işẹ̀ yíi.

Yorùbá ló sọ pé “mi ò lè wá kú, kò ní rí oyè ilé bàbá rẹ̀ jẹ̀”. Işẹ̀ iwádìi yíi n fi yé wa wí pé èniyàn gbódò şetán látí jà fún ètò rẹ̀, bí bẹ̀ẹ̀ kó, ó lè má rí ètò náà gbà. Àwọn èniyàn bíi Èfunróyè Tinúbú, Fúnmiláyọ̀ Ransome-Kútì àti Ọbafẹ̀mi Awólówò jà raburabu fún òmìnira àwọn èniyàn wọn kúrò nínú àjàgà imúnisìn. Àyọ́rísí rẹ̀ kò bá burú kání wọn káwógbera bí àwọn miiran ẹ̀ ẹ̀. Ní ọ̀pọ̀ igbà, àwọn èniyàn kí fẹ̀ dídè àfi tí a bá ta wọn jí tí a fún wọn ní iwúrí látí ẹ̀ bẹ̀.

Işẹ̀ Iwádìi yíi gúnlẹ̀ pé iwàláyé àwọn ará wa ló yẹ kó jẹ̀ wá lógún ju ohun tí a n fẹ̀ fún ara wa lọ. Tí Èfunróyè Tinúbú bá ti gba owó àbètélẹ̀ lówọ̀ àwọn àgbà Ègbá Agbèyìnbebojé, bóyá abé àjàgà àwọn Ìdòòmì ní Ègbá ibá wà lóníi. Bákan náà, bí Ọbafẹ̀mi Awólówò àti àwọn egbé rẹ̀ bá káwógbera, bóyá orílẹ̀-èdè Nàìjíríà ibá má gba òmìnira ní àşìkò tí ó gbà á, bí Mọ̀rẹ̀mi Ajasórò bá jẹ̀ ẹ̀ni tó n lépa ifẹ̀ ara rẹ̀ nìkan, kò bá má rú ẹ̀bọ̀ mériírí tó rú, àwọn Ugbo kò bá ti kó Ile-Ifẹ̀ ní igbèkùn.

Ó ẹ̀ni láàánú pé lóníi, owó ni Olùşẹ̀ ohun gbogbo. Àwọn adarí wa ti sọ owó di Ọ̀lórún wọn. Àwọn tó lówó àti àwọn tó nípò lówùjọ̀ ni a n pè ní akíkanjú lókúnrin àti lóbínrin lówùjọ̀ wa lóníi. Imọtarareninikan ti gbòde kan. Ifẹ̀ ara wọn ni àwọn adarí wa n lé kiri dípò ifẹ̀ ará ilú. Ihà kò kàn mí ni wọ̀ kọ̀ sí ọ̀rọ̀ igbáyégbádùn àwọn èniyàn àwùjọ̀ wọn. Èni àmọ̀rì ibáà kú. Bí ara bá ti dẹ̀ wọn, àbùşẹ̀ bùşẹ̀.

Ohun tó dájú ni pé mímú àwọn itàn wọ́nyí wá sí irántí yóó mú iwúrí bá àwọn ọ̀dọ̀ àwùjọ̀ wa lóníi látí máa lépa kí àwọn pẹ̀lú gbé iwà akin wọ̀ bí ẹ̀wù dípò kí wọ̀ káwógbera kí wọn sì máa wò kí ohun gbogbo máa bàjẹ̀ síi lójoojúmọ̀. Ohun tí a n pè ní ilọsíwájú gbódò wà. A nílò látí dá àwọn èniyàn wa lẹ̀kọ̀ lórí ànfààní tó wà nínú síşẹ̀ igbéláruşẹ̀ fún àbùdá Akíkanjú èniyàn nínú ọ̀kàn olúkúlùkù. Wọn gbódò ní itara sí ọ̀rọ̀ igbáyégbádùn àwọn èniyàn wọn, ohun yóówù tí yóó bá ná wọn. Kò sí ohun tó pọ̀ jù látí fi ẹ̀ ètùtù fún iwàláyé àlàáfíà àwọn èniyàn ẹ̀ni.

Ohun kan tí kì í yípadà ní ayé yíi ni àyípadà. Gbogbo èniyàn ni ó gbódò yípadà kúrò nínú ihùwàşì ti ihà kò kàn mí tí wọn kọ̀ sí ohun tó jẹ̀ àwọn èniyàn lókàn. Àwùjọ̀ kò gbódò kó iyan àwọn obínrin kéré pàápàá àwọn tó ní àbùdá tó lè mú kí àwùjọ̀ tẹ̀síwájú. Àwùjọ̀ gbódò fún irú wọn ní iwúrí kí a sì ẹ̀ àtílẹ̀yìn fún wọn. Àwọn ọ̀dọ̀ wa gbódò máa lépa látí di akíkanjú èniyàn gégé bí ti àwọn tí a ti fẹ̀nubà nínú işẹ̀ iwádìi yíi pẹ̀lú àwọn miiran tí a kò dárúkọ̀.

Níwọn igbà tí obínrin ti jẹ̀ omọ̀ onílẹ̀ ní ilú olúkúlùkù wọn, a gbódò fún wọn ní ànfààní kan náà pẹ̀lú àwọn Ọ̀kúnrin látí mú idàgbàsókè bá ara wọn nínú ọ̀rọ̀ ọ̀şẹ̀lú, ètò èkọ̀, ọ̀rọ̀ ẹ̀şìn, ètò ọ̀rọ̀ ajẹ̀ àti nínú ètò ibàraenigbèpọ̀ lówùjọ̀.

Àkójo Orúko Iwé

Aánúolúwapò (2003). “Women in the Yorùbá Religious Sphere”. In *McGill: Studies in History of Religion*. Suny Press.

Accord Concordial, (2017). “The continuous search for Nigeria’s elusive Unity” Retrieved 11-11-2025.

- Adams Lawal Babatunde (2002). "The History, People and Culture of Ìta Tinúbú Community". Lagos. Tinubú Foundation.
- Bíodún Šolá (2018). "Mọremi Ajasórò: The Woman who used her beauty to save her people where men failed. Legiting - Nigeria News. Retrived 11-11-2025.
- Delanọ, I.O. (1955). *Aiye D'aiye Oyinbo*. London: T. Nelson and sons, Limited.
- Fasinro, Hasan Adisa Babatunde (2004). *"Political and Cultural Perspectives of Lagos*. University of Michigan.
- Hannam, Jane, Auditerlonie, Mitzi, Holden, Katherine (eds) (2000). "Ransome-Kuti Funmilayo". In *International Encyclopedia of Women Sufferage*. Santa Barbara, California.
- Isola, A. (1970). *Efúnsetán Aníwúrà*. Ìbàdàn: University Press.
- Ìsola, A. (1983). *Olú Ọmọ*. Ìbàdàn: Oníbonòjé Press and Book Industries Nigeria Limited.
- Johnson-Odim, Cheril (1978)." Nigerian women and British Colonialism: The Yorùbá Example with Selected Biographies (Ph.D). Northwestern University.
- Johnson-Odim, Cheril (1992). "On behalf of Women and the Nation: Funmi Ransome Kuti and the Struggle for Nigeria Independence". In Johnson-Odim, Cheril, Strobel, M. (eds). *Expanding the boundaries of Women's history: Essays on women in the third World*". Indiana University Press. Pp.144-157.
- Johnson-Odim, Cheril, Mba & Nina Emma (1997). " For Women and the Nation: Funmilayo Ransome-Kuti of Nigeria". University of Illinois Press.
- Kọlawọle, M.E. (1997). *"Womanism and African Consciousness"*. Africa World Press.
- Mayer, Adan (2016). *"Olufunmilayo Ransome Kuti" Naija Marxisms Revolutioning Thought in Nigeria*. Pluto Press. Pp. 172-176.
- New Encyclopedia of Africa (2008). John Middletoner & Joseph C. Miller (eds). *"Tinubu Madame"*. Detroit: Charles Scribner's Sons. Vol 5.
- Ogunlọla, O.D. (2011): Womanhood in the Bible and in Yorùbá Tradition: Towards the Elevation of Women in the Nigerian Society. In *Ìlọrin Journal of Linguistics, Literature and Culture*. 2. 103-126. Published by Department of Linguistics and Nigerian Languages, University of Ilorin.
- Ọláiyá, Táíwò Àkàndé (2016). *Proto-Nationalism as Sub-Text for the crisis of Governance in Nigeria*. In Sage Open.
- Research Foundation (2016). "Awolowo, Chief Ọbafẹmi Jeremiah: Biographical Legacy.(Retrieved 11-11-2025).
- Sherwood Marika (1995). *Manchester and the 1945 Pan African Congress*". London.Savanah Press.
- Tribune On-line (27-09-2021). *"Remembering Moremi Ajasórò"*
- Yemitàn, Ọládipò (1987). *"Madame Tinubu: Merchant and King Maker: Ìbàdàn*. University Press.

Author's Bio

Ọmọlayọ Durotade Ogunlọla, is a Ph.D holder in Yorùbá Literature from the Department of Linguistics and Nigerian Languages, University of Ilorin. He

specializes in Yorùbá Literature and culture. He has done extensive research on Yorùbá Literature and Cultural values. He has also written quite a number of Yorùbá texts (novels and plays) and at least thirty-five (35) jornal articles. He is currently an Associate Professor.

Recebido em: 03/2026

Aceito em: 30/07/2026

Para citar este texto (ABNT): OGUNLỌLA, Ọmọlayọ Durotade. Àwọn Akíkanjú Èyà Yorùbá Gégé Bí Àwòta Fún Ìwà Akíkanjú Àwọn Adúláwò. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), vol.6, nº Especial II, p.128-140, agosto. 2026.

To cite this text (APA): Ogunlọla, Ọmọlayọ Durotade. (august 2026). Àwọn Akíkanjú Èyà Yorùbá Gégé Bí Àwòta Fún Ìwà Akíkanjú Àwọn Adúláwò. *Njinga & Sepé: Revista Internacional de Culturas, Línguas Africanas e Brasileiras*. São Francisco do Conde (BA), 6 (Special II): 128-140.

